

## LJEKARNA K CRNOM ORLU U PETRINJI – PRVA CIVILNA LJEKARNA U BANSKOJ KRAJINI

### THE BLACK EAGLE PHARMACY IN PETRINJA – FIRST CIVIL PHARMACY ON THE TERRITORY OF BANSKA KRAJINA

Darija Alujević\*, Stella Fatović-Ferenčić\*\*

#### SUMMARY

The Black Eagle pharmacy was founded in 1772 as a branch of the eponymous Karlovac pharmacy and was the oldest civil pharmacy on the territory of Banska krajina. Based on the archival sources, newspapers of the time, and the documentation preserved within the owner's family, its historical background and ownership chronology are presented in this paper. Special attention was dedicated to the Panac family, which led the pharmacy through four generations, from 1822 until 1950. The results of our research resolved the dilemmas about the pharmacy's first location and also presented the information concerning the academic path of its owners, their work, as well as their wider socio-cultural influences on life in Petrinja. The interior of The Black Eagle pharmacy has not retained its original function nor has the inventory been preserved, although the building, in which it was located, has been preserved and is protected as a cultural monument. The pharmacy was nationalized in 1947, and moved to a new location towards the end of 1950s. Therefore, the reconstruction of its historiography contributes not only to our knowledge of the pharmacy development in Croatia, but also to the understanding of the development of the city through the emergence and existence of medical and healthcare institutions within the city.

**Key words:** history of pharmacy, the Black Eagle pharmacy, Petrinja, Panac family, Croatia

\* Arhiv za likovne umjetnosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Hrvatska.  
\*\* Odsjek za povijest medicinskih znanosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Hrvatska.

Adresa za dopisivanje: Darija Alujević, Arhiv za likovne umjetnosti HAZU, Gundulićeva 24/I, 10000 Zagreb. E-pošta: dalea@hazu.hr.

## UVOD

Premda Hrvatska pripada zemljama s dugovjekom tradicijom ljekarništva, povijest njezinih ljekarni još je uvijek nedovoljno istražena, a većina onih koje to po svojoj kulturnoj vrijednosti zaslužuju, uglavnom nije zaštićena. Nakon 1945., kada je nastupila nacionalizacija, inventar ljekarni velikim je dijelom devastiran. Devastacija inventara na području Hrvatske nastavlja se i danas, za razliku od drugih europskih zemalja u kojima se itekako vodi briga o ljekarničkoj materijalnoj baštini kao iznimnom potencijalu u kulturnoj promidžbi nacionalnoga identiteta.<sup>1</sup>

Ljekarnička je baština i riznica kulturnih obilježja zemlje. Svjedoči o obrazovanom sloju ljudi koji su vrlo često iz generacije u generaciju pridonosili struci te svojim znanjem, iskustvom i statusom utjecali na razvoj određenog područja. Dobro je poznato da su ljekarne tijekom povijesti bile ne samo mjesta na kojima se mogao dobiti lijek već je u njima katkad ordinirao i liječnik ili pak kirurg (brijač/barbir) zbrinjavajući rane ili dajući savjete za liječenje bolesti. Uz lijekove, ovdje su se mogle kupiti i druge potrepštine poput tkanine, tinte i papira, katkad su bile okupljališta intelektualaca, predstavnika pojedinih političkih opcija, a katkad se u njima i muziciralo.<sup>2</sup> Uz osnovnu funkciju ljekarni iz koje se može iščitati zdravstvena razina i potrebe nekog područja, njihova historiografija često razotkriva i druge važne i nerijetko manje isticane činjenice poput staleškog i socijalnog angažmana njihovih vlasnika, njihov investicijski i umjetnički potencijal, metode oglašavanja ili pak zdravstveno prosvjećivanje i sl. Ta raznolikost upisanih značenja često traži multidisciplinarnost u istraživačkom pristupu i cjelovitijem sagledavanju različitih odrednica navedene tematike.

Povijest niza ljekarni na području Hrvatske još uvijek nije istražena. Njihova nacionalizacija te prešućivanje posljedica tog procesa tijekom druge polovice XX. stoljeća zasigurno je pridonijela devastaciji prostora i građe

---

<sup>1</sup> Na to godinama upozoravaju S. Fatović-Ferenčić i J. Ferber Bogdan nizom radova u kojima tematiziraju razvoj ljekarništva, posebno ističući nužnost zaštite povijesnih ljekarni. Usporedi: Ferber Bogdan J, Fatović-Ferenčić S. 400 godina dokumenta o ljekarni sv. Marije na zagrebačkom Kaptolu (1599-1999). *Medicus* 2000; 9:129-135. Pretisak u *Farm Glas* 2009; 65(3): 155-65. Tragom slike Nikole Šubića Zrinskog: kronologija kraljevske dvorske ljekarne »K Zrinskomu«. *Medicus* 2004; 12: 143-150. Pretisak u *Farm Glas* 2009; 65(5): 297-308.; Ljekarna K sv. Trojstvu: izgubljeni sjaj zagrebačke secesije. *Medicus* 2007 16: 121-128. (Pretisak u *Farm Glas* 2009; 65(4): 225-36; Ljekarnička baština zagrebačkog predgrađa: kustošijanska ljekarna K svetom Antunu ususret 90. obljetnici. *Medicus* 2015; 25(1):97-104.

<sup>2</sup> Grmek M D. Ljekarnici u nekadašnjem javnom i kulturnom životu Hrvatske. *Farm Glas* 1955; 11: 271-7.

ključne za istraživanje historiografije ljekarni na nekom području. Često se stoga u povijesnim pregledima pojedinih gradova ili područja ljekarništvo navodi tek u naznakama. Primjerice, u dvjema opsežnim monografskim publikacijama o gradu Petrinji<sup>3</sup> ljekarništvo je zastupljeno oskudnije od drugih djelatnosti u životu grada, iako ono i ovdje ima dugu tradiciju, štoviše, ljekarna *K crnom orlu* bila je ujedno i prva civilna ljekarna u Banskoj krajini gdje djeluje već od 1772. godine. Bilo je to vrijeme prerastanja Petrinje u trgovačko, obrtničko i kulturno središte Banske krajine koje diplomom carice i kraljice Marije Terezije stječe status povlaštenog krajiškoga grada s cechovskim i sajamskim privilegijama te poštanskim uredom. Te su okolnosti zasigurno imale važnu ulogu u osnutku i razvoju isprva filijale, a potom i samostalne ljekarne na ovom području, kao i građanskom statusu koji su njezini vlasnici imali.

Slijedom navedenoga u radu će biti prikazana historiografija i vlasnici ljekarne *K crnom orlu* u Petrinji (tablica 1.), pri čemu se nastojalo nadopuniti dosadašnje navode podatcima temeljenim na arhivskim izvorima<sup>4</sup> koji su tijekom istraživanja prikupljeni svjedočanstvima i dokumentacijom iz obiteljske ostavštine Bernfest<sup>5</sup> te informacijama iz onodobnih javnih glasila.

Tablica 1. Popis vlasnika ljekarne *K crnom orlu* u Petrinji 1772.–1947.

Vlasnik	Razdoblje	Napomena
Karlo (Dragutin) Schimer	1772. – 1780.	
Jakob Thein	1780. – 1798.	
Matija Haffner	1798. – 1822.	
Pavao Panac st.	1822. – 1840.	
Maria udovica Panac	1840. – 1849.	Ljekarnu vodi Franz pl. Kubany.
Pavao Panac ml.	1849. – 1892.	
Vilim Panac st.	1892. – 1928.	
Ljuba (Ljubica) udovica Panac	1928. – 1936.	Ljekarnu vodi Milutin Šafranek.
Nada Panac udana Bernfest i Vilim Panac ml.	1936. – 1947.	I nakon nacionalizacije 1947. Nada Bernfest vodi ljekarnu do 1950.

<sup>3</sup> Golec I. Povijest grada Petrinje (1240.–1592.–1992). Zagreb: Matica hrvatska Petrinja, Školska knjiga Zagreb, 1993., str. 381-382.; Golec I. Petrinjsko ljekarništvo. Povijest grada Petrinje 1240.–1592.–2014. Petrinja: Matica hrvatska ogranak u Petrinji, Družba »Brača hrvatskog Zmaja«, Zmajski stol u Sisku, 2014., str. 401-404. Golec donosi općenit pregled osnutka ljekarni u Vojnoj krajini, a o ljekarni *K crnom orlu* kratak pregled kronologije vlasnika.

<sup>4</sup> Dio dokumentacije pohranjen je u pismohrani Odsjeka za povijest medicinskih znanosti HAZU (dalje u tekstu OPMZ HAZU), a dio je sačuvan u obitelji Bernfest.

<sup>5</sup> Darija Alujević, koautorica ovog teksta, potomak je ljekarničke obitelji Panac, unuka Nade Panac Bernfest te dio dokumentacije i fotografije korištene u ovom radu potječu iz njezine obitelji.

## OSNUTAK I LOKACIJA PRVE CIVILNE LJEKARNE U BANSKOJ KRAJINI

Početak XVIII. stoljeća Petrinja, kao i druga područja između Kupe i Une, dolazi pod upravu bana i postaje Banskom krajinom, odnosno Banovinom. Razdoblje je to kada u Petrinju doseljava i veći broj trgovaca i obrtnika, a od 1773. odlukom Marije Terezije postaje i središte cehovskog društva obrtnika za cijelu Bansku krajinu. Od 1777. Petrinja dobiva status vojnog komuniteta, povlaštenog krajiškoga grada. Tijekom XVIII. stoljeća započinje i izgradnja civilnog naselja. Mjesto sve više postaje upravnim i vojnim središtem Banovine, uređuje se glavni trg, a 1780. izgrađena je i župna crkva sv. Lovre.<sup>6</sup> Nije stoga čudno što se u vrijeme tako intenzivnog razvoja grada javila potreba za osnutkom civilne ljekarne. To je 1772. i realizirano otvaranjem prve takve ustanove na području Banske krajine pod nazivom *K crnom orlu* (*Zum Schwarze Adler*). Slično kao i s drugim starijim ljekarnama na našem području, i ovoj je ljekarni bilo teško utvrditi prvotnu lokaciju. Na temelju najstarijega poznatog plana Petrinje iz 1783., *Carte der Stadt Petrinia*<sup>7</sup>, koji se čuva u Austrijskome državnom arhivu u Beču, može se sa sigurnošću utvrditi samo to da se ljekarna u vrijeme osnutka 1772. nije nalazila na svojoj kasnijoj lokaciji, današnjem Strossmayerovu trgu<sup>8</sup>, na kojoj će biti sve do kraja 1950-ih. Na planu iz 1783., na kojem se jasno razaznaje glavni trg, parcela na kojoj će poslije biti ljekarna i kuća obitelji Panac označena je kao *Verkaufter Grund* (prodano zemljište) i još uvijek je prazna i neizgrađena. Kada je točno kuća na Strossmayerovu trgu 19 izgrađena teško je utvrditi budući da dokumenti o tome nisu pronađeni. Međutim, na planu Petrinje iz 1821., također pohranjenom u Austrijskome državnom arhivu, na ovoj i susjednoj parceli već nalazimo ucrtan tlocrt izgrađene kuće koji je, kao i danas, u obliku slova L. Iz toga se može zaključiti da je kuća izgrađena u razdoblju između 1783. i 1821. godine. U razdoblju od 1788. do 1793. glavni petrinjski trg postaje društveno-političko središte naselja, kada se na sjevernom i istočnom, a nakon 1783. i južnom rubu gradi niz zidanih jednokatnica.<sup>9</sup> Prikaz južne strane trga na veduti iz 1864.<sup>10</sup> koja je dio veće topografske karte *Petrinia und Umgebung*, pohranjene u Hrvatskome državnom arhivu, obuhvaća nekoliko tadašnjih

<sup>6</sup> Golec I. Povijest grada Petrinje. Petrinja: Matica hrvatska ogranak u Petrinji, Družba »Braća hrvatskog Zmaja«, Zmajski stol u Sisku, 2014., str. 75, 78, 88, 89.

<sup>7</sup> Lipovac N. Petrinja: prostorno-povijesni razvoj grada očitao sa starih grafika, planova i karata. Zagreb: Arhitektonski fakultet u Zagrebu, 2010., str. 88-90.

<sup>8</sup> U prijašnjim razdobljima adresa je bila samo kućni broj 544.

<sup>9</sup> Lipovac N. Prilog istraživanju urbanog razvoja grada Petrinje. *Prostor* 1993; 1(2-4): 257; Matijašić E, Cindrić I. Strossmayerovo šetalište u Petrinji – perivoj na glavnom gradskom trgu. *Prostor* 2005; 30:143-158.

<sup>10</sup> Bilj. 7, str. 52-53.

kuća, od kojih je druga slijeva kuća Panac. Iz vedute je vidljivo da je kuća tada bila prizemnica. Svoj današnji izgled s nadograđenim katom, sudeći prema stilsko-formalnim karakteristikama, dobila je vjerojatno oko 1899. godine. Na to upućuje i svod nekadašnje ljekarne, tzv. pruski svod na traverzama, konstrukcija s početka XX. stoljeća. Sigurno se zna, zahvaljujući oglasu iz 1855. u *Agramer Zeitungu*<sup>11</sup> kada Pavao Panac ml. odlučuje prodati ljekarnu, da se dobro uređena i prostrana ljekarna nalazi na glavnom trgu u zidanoj prizemnici s vrtom, bunarom, štalama i mjestom za kočiju. Stoga se može pretpostaviti da se od trenutka kada ju obitelj Panac preuzima 1822., ljekarna već nalazila na istoj lokaciji, na glavnom trgu. Nekadašnja kuća obitelji Panac, koja je kao katnica preuređena oko 1899., očuvana je do danas. Odlukom Komisije za registraciju nepokretnih spomenika kulture iz 1972. kuća je zaštićena kao spomenik kulture rješenjem Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu.<sup>12</sup> Kao kulturno dobro upisana je u Registar nepokretnih spomenika kulture Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu,<sup>13</sup> a rješenjem Ministarstva kulture Republike Hrvatske od 2003. upisana je i u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara. Iako imena graditelja kuće nisu poznata, budući da nacrti nisu sačuvani, može se pretpostaviti da su to bili članovi poznate petrinjske graditeljske obitelji Cettolo<sup>14</sup> koja je gradila većinu onodobnih zidanih gradnji u Petrinji. Vrijednost i danas sačuvane kuće (slika 1.) prije svega je u tome što se urbanistički uklapa u vrijedan niz kuća smještenih oko središnjega petrinjskog trga, ali i u tome što su u unutrašnjosti sačuvani elementi gradnje iz XVIII. i XIX. stoljeća. Kuća je jednokatnica, glavnim pročeljem okrenuta prema trgu u čijem je središtu smješten park. Pročelje je rastvoreno s pet prozorskih osi, a središnji dio kuće rizalitno je izbočen i u prizemnom dijelu flankiran stiliziranim dorskim, a na katu jonskim leznama. Na katu su četiri lezene, a osim u središnjem dijelu, dvije se nalaze uza sam rub pročelja. Prizemlje je odijeljeno od kata profiliranim vijencem, a vijenac je i na gornjem završetku kuće. Na vrhu kuće je atika na kojoj se i

---

<sup>11</sup> *Verkauf. Agramer Zeitung* 1855 Oct 29; 1218.

<sup>12</sup> Rješenje Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu broj: 02-UP/I-981/1 od 31. prosinca 1974.

<sup>13</sup> Pod registarskim brojem RZG-688.

<sup>14</sup> Ova graditeljska obitelj u Petrinji je od 1820. kada se iz okolice Udina doseljava Georg (Gjuro) (1797. – 1859.) kao izučeni zidarski majstor koji se bavio i proizvodnjom opeke. Generacijama članovi ove obitelji žive u Petrinji i bave se graditeljstvom: Gjuro ml. (1848. – 1879.); Bonifacije st. (1836. – 1894.); Bonifacije ml. (1862. – 1924.), Gjuro (1859. – 1905.), sve do posljednjeg Petra (1885. – 1957.). Usporedi: Golec I. Petrinjski biografski leksikon. Petrinja: Matica hrvatska Petrinja, 1999., str. 54-57.



Slika 1. Kuća na Strossmayerovu trgu 19, Petrinja, 2013. (prostor nekadašnje ljekarne dolje lijevo), foto: D. Alujević.

danas nalazi natpis *Utemeljena 1772*<sup>15</sup>, a na vrhu atike nekad se nalazila skulptura orla, o čemu danas svjedoči tek prazan postament. Bočno od orla bile su vaze na čijim se mjestima danas nalaze samo ogoljeli nosači. Nekadašnje stanje može se vidjeti samo na starim razglednicama (slika 2.). U novije doba kuća je doživjela bitne izmjene upravo u prizemnom dijelu, lijevo od ulaznih vrata, gdje je nekad bila smještena ljekarna. Danas je taj prostor razdijeljen na dva lokala. I desna je strana promijenjena budući da su originalni prozorski otvori znatno prošireni. Očuvana je autentično vanjština prvog kata te raskošna drvena ulazna vrata na kojima se i danas na dekorativnoj željeznoj rešetki nalaze inicijali ljekarnika Vilima Panca, što isto tako potvrđuje da je kuća preuređena upravo u vrijeme kada je ljekarna bila u njegovu vlasništvu. Kuća, osim lokala u prizemlju, i danas, kao i prije, ima stambenu funkciju, a nekad jedinstven prostor ljekarne već je godinama pretvoren u dva sasvim obična poslovna prostora, od kojih je jedan frizerski salon, a drugi fotografska radnja, koji ničim ne odaju da su tu Petrinjci desetljećima ulazili tražeći lijek i savjet u bolesti.

---

<sup>15</sup> Upravo ovaj natpis naatici kuće navodio je sve dosadašnje istraživače na pogrešan zaključak da je to ujedno i godina izgradnje same kuće.



Slika 2. Kolorirana razglednica Petrinje s prikazom ljekarne (prva zgrada lijevo), 1917., naklada S. Kostinčer, Petrinja, vlasništvo obitelji.

#### OD FILIALKE DO SAMOSTALNE LJEKARNE: KRONOLOGIJA VLASNIŠTVA LJEKARNE *K CRNOM ORLU*

Na području Vojne krajine ljekarne su bile ili državne ili vojne, no dozvolu za osnivanje dobivali su i ljekarnici s područja Civilne Hrvatske, čime im je omogućeno da na tom području otvaraju *filialke*.<sup>16</sup> Upravo na taj način ljekarnu u Petrinji od države preuzima karlovački ljekarnik Karlo (Dragutin) Schimer i 1772. preuređuje ju kao ispostavu svoje ljekarne *K crnom orlu* u Karlovcu, čime je državna ljekarna postala civilnom.<sup>17</sup> U Schimerovu vlasništvu ljekarna je sve do 1780. kada ju odobrenjem Dvorskoga ratnog vijeća kupuje i preuzima Jakob N. Thein, čime prestaje biti filijala i postaje samostalna.<sup>18</sup> Sljedeći vlasnik od 1798. bio je Matija Haffner koji ju 1822. za 3700 forinti prodaje ljekarniku Pavlu Pancu starijem.<sup>19</sup> Do 1804., kada je osnovana građanska ljekarna u Glini, petrinjska ljekarna *K crnom orlu* bila je prva i jedina civilna ljekarna u Banskoj krajini. Drugu ljekarnu u Petrinji, *K spasitelju*, otvara ljekarnik Đuro Kušević 1912. godine.

<sup>16</sup> Golec I. Povijest grada Petrinje 1240. – 1592. – 2014. Petrinja: Matica hrvatska ogranak u Petrinji, Družba »Braća hrvatskog Zmaja«, Zmajski stol u Sisku, 2014., str. 401.

<sup>17</sup> Nakon sklopljenog ugovora i dobivenoga državnog zajma od 500 forinti na sedam godina 1774., Schimmer ju preuzima od države. Usporedi: Golec I. n. d. bilj. 16. str. 404.

<sup>18</sup> Realno svojstvo ljekarne, Banovac, 1899. Feb 25, str. 3.

<sup>19</sup> OPMZ HAZU, Strojopisni arak Stanka Ilakovca naslovljen *Gradska ljekara K Crnom orlu V. Panac*.

## LJEKARNA U VLASNIŠTVU OBITELJI PANAC (PANATZ)

O Pavlu Pancu<sup>20</sup> starijem, prvom vlasniku ljekarne iz obitelji Panac, sačuvano je razmjerno malo podataka. Rođen je 1795. u mjestu Szombathely (hrv. Sambotel) na zapadu Mađarske.<sup>21</sup> Prefakultetsku ljekarničku praksu (tirocinij) odradio je u Ljekarni *K crnom orlu* u Bjelovaru položivši tirocinijски ispit 12. travnja 1814. kod ljekarnika Antonija Aslaitnera (slika 3). Nakon položenog tirocinija stjecalo se pravo za upis na sveučilište pa odlazi na studij farmacije u Peštu na kojemu je diplomirao 7. rujna 1819. godine. Po svemu sudeći, nakon diplome doselio je u Petrinju, 1822. kupio ljekarnu te ovdje zasnovao obitelj s Marijom rođenom Caić. U vrijeme kada Pavao Panac dolazi u Petrinju ljekarne su još uvijek smatrane obrtom (*Apotheker – Gewerbe*) i bile podvrgnute redarstvenim vlastima. Prema zdravstvenim propisima iz 1830., za opskrbu ljekarni u slučaju zaraze bile su zadužene redarstvene vlasti. Krajiške ljekarne opskrbljivane su iz vojničkih skladišta, ali i iz Banske Hrvatske. Građanski ljekarnici stavljali su u svoje ponude na javnoj nabavi popust od 25 do 50% u cijeni prema građanskoj farmakopeji, obvezujući se da će nabavljati lijekove za graničare dotične regije. Krajišnici su, međutim, često zazirali od liječenja i uzimanja lijekova, a ako su oboljeli u službi, za njih je lijek plaćala regimenta. Ako bi oboljeli izvan službe, regimenta je plaćala samo polovicu troškova, a drugi je dio oboljeli morao plaćati sam, s iznimkom onih kojima su zbog izrazita siromaštva svi troškovi bili pokriveni. Ljekarnik je morao izdati svaki lijek, bez obzira na to je li ga dotični kupac mogao kupiti ili ne. Prodavali su se isključivo provjereni lijekovi propisani važećim farmakopejama. U vrijeme epidemija, primjerice kolere i bjesnoće, ljekarnici su bili obvezni poslati svim učiteljima propisani lijek protiv te bolesti, a učitelj ga je trebao razdijeliti i prije negoli je liječnik došao na to područje.<sup>22</sup>

U braku s Marijom Caić Pavao Panac imao je dvoje djece: sina Pavla (1823. – 1899.) i kćer Mariju (1825. – 1840.). Kći je umrla u 15. godini<sup>23</sup>, a iste godine umro je i njezin otac ljekarnik Pavao. Smrću Pavla Panca starijeg ljekarna 1840. prelazi u vlasništvo njegove udovice Marije. Ljekarnu tada vodi Franz pl. Kubany<sup>24</sup> budući da je Pavao Panac ml., koji će poslije preuzeti očevu

<sup>20</sup> Ime Pavla Panca nerijetko nalazimo pisano i u germanskoj varijanti: *Paul Panatz*.

<sup>21</sup> Ilakovac navodi: Pavao Panac stariji rođen je 1795. u »Sabaria ex komitatu Castriferrei«, kako je njegovo rodno mjesto nazvano u magisterijskoj diplomi.

<sup>22</sup> Bazala V. Početci i razvoj vojnoga i ratnog zdravstva. Liječnički vjesnik 1943. Prilog br. 9, str. 68.

<sup>23</sup> Tim je povodom otisnuta spomen-knjžica pod naslovom *Suze sisačke mladeži na smartju gospodične Marie Panac* s pjesmom Franje Suppana posvećenoj pokojnici. Knjžica se danas čuva u Nacionalnoj i svečilišnoj knjžnici u Zagrebu.

<sup>24</sup> Poslije vlasnik ljekarne u Sisku.





Slika 3. Tirocinijska diploma Pavla Panca starijeg, Bjelovar, 1814., Hrvatski muzej medicine i farmacije HAZU (dalje: HMMF), inv. br. HMMF-59.

ljekarnu, još uvijek na školovanju. U vrijeme kada mu otac umire, Pavao Panac mlađi pohađa Klasičnu gimnaziju u Zagrebu do 1839./1840. godine.<sup>25</sup> U istom je gradu odradio i tirocinij prakticirajući kod vlasnika zagrebačke ljekarne *K Spasitelju* Gjure (Jurja) Augustina<sup>26</sup> i položivši ispit 30. kolovoza 1843.<sup>27</sup> (slika 4). I Pavao ml. je, kao i otac, studij nastavio u Pešti te magistrinom farmacije postaje diplomiravši 22. srpnja 1847. Njegov je ljekarnički put, kao i onaj mnogih drugih ljekarničkih sinova, bio već unaprijed zacrtan pa je preuzeo vodstvo očeve ljekarne čim su uvjeti za to bili zadovoljeni. U dekretu koji mu je povodom prijenosa vlasništva izdan, navodi se da mu se pravo ljekarenja podjeljuje s tim da, prema postojećim propisima, lijekove za aktivne vojnike, ubogare i uznike ima zaračunavati po vojnoj taksi lijekova

<sup>25</sup> Dobronić L. Klasična gimnazija u Zagrebu od 1607. do danas. Zagreb: Školska knjiga, 2004., str. 211.

<sup>26</sup> Nalazila se u Dugoj (danas Radićevoj) ulici u Zagrebu. Poslije je popularno zvana *ljekarna Mittelbach* po svome kasnijem vlasniku.

<sup>27</sup> OPMZ HAZU, Potvrda J. Augustina od 30. kolovoza 1843.



Slika 4. Tirocinijska diploma Pavla Panca mlađeg, Zagreb, 1843. (HMMF-58).

s uobičajenim popustom od 50%, a ostalim privatnicima po austrijskoj taksi lijekova.<sup>28</sup> U ljekarni se, prema oglasima i ranim novinskim reklamama, mogla kupiti i Mittelbachova zubna voda<sup>29</sup>, anaterinska zubna voda, prašak, pasta i biljni sapun dr. Poppa.<sup>30</sup> Premda je Pančeva ljekarna, kao jedina na širem području, bila središte javnozdravstvenog djelovanja, osobito u vrijeme širenja epidemija, Pavao Panac ml. u listopadu i studenome 1855. u *Agramer Zeitungu*<sup>31</sup> gotovo mjesec dana oglašava prodaju svoje ljekarne zbog zdravstvenih razloga, no ljekarna ipak ostaje u vlasništvu obitelji Panac. Možda upravo zbog zdravstvenih problema vlasnika i pokušaja prodaje ljekarne

<sup>28</sup> OPMZ HAZU Strojopisni arak Stanka Ilakovca naslovljen *Gradska ljekara K Crnom orlu V. Panac*, str. 1. Uz ovaj navod Ilakovac bilježi da je iz vremena njegova studija u Pešti i prvih godina rada u ljekarni sačuvan Pančev Spomenar u koji su se upisali peštanski studenti raznih nacionalnosti, a među njima se nalaze imena poput: Gjuro Kušević (student kirurgije), Antun Kušević, poslije ljekarnik u Daruvaru, Zagrepčanin Škender Fibih, a od petrinjskih dama Kristina, Marija i Filipina Kavić te Kristina Treflić.

<sup>29</sup> *Die Klatschrose*, 1870. Mar 27;3.

<sup>30</sup> *Banovac*, 1889. 19 Jan; str. 4.

<sup>31</sup> Bilj. 11.

nismo mogle ući u trag prijavama vježbenika ili ljekarničkih suradnika u ljekarni u tom razdoblju. Najstariji podatak o tome pojavljuje se znatno poslije, tek 1883., kada Pavao Panac ml. kao vježbenika u svojoj ljekarni prijavljuje sina Vilima.<sup>32</sup>

Pavao Panac ml. stekao je ugled i popularnost u rodnome gradu, što potvrđuje i njegov izbor za dogradonačelnika u vrijeme kada je gradonačelnik bio trgovac Ivan Petrušić, a na tom je položaju ostao pet godina (1875. – 1880.). Bio je pristaša Narodne stranke te aktivan član Hrvatskoga pjevačkog društva *Slavulj*.<sup>33</sup> Umro je u Petrinji 3. travnja 1899. u 76. godini. Sa suprugom Anom rođ. Crtalić imao je dvoje djece: kćer Paulu (1862. – 1923.) i sina Vilima (1868. – 1928.). O njegovoj supruzi Ani i kćeri Pauli zvanoj Linka (Paulinka) spomen nalazimo u objavljenim pismima poznatoga hrvatskog književnika Ante Kovačića zaručnici Milki Hajdin iz Petrinje. Pisma je 1955. u *Gradi za povijest hrvatske književnosti* objavio njegov sin Krešimir Kovačić,<sup>34</sup> a u bilješka-ma donosi i jedno pismo Ane te Paule Panac.<sup>35</sup> Ana Panac umrla je 25. siječnja 1905. u 68. godini.

#### LJEKARNA U VLASNIŠTVU VILIMA PANCA STARIJEG

Sin Pavla ml. Vilim Panac (slika 5.) bio je predodređen za preuzimanje ljekarne te je kod oca započeo s tirocinijskom praksom, položivši ondje i ispit 1886. godine. Kondicionirao je potom kod Žige Mittelbacha u Zagrebu 1886. – 1887. godine. Studij farmacije upisao je u Beču, prekinuvši tradiciju pohađanja Peštanskog sveučilišta svojih prethodnika, te je ondje i diplomirao 28. prosinca 1890. (slika 6.). Nakon dvije godine (1892.) Visoka kraljevska zemaljska vlada odobrava prijenos osobnog prava za držanje javne ljekarne s oca Pavla Panca na



Slika 5. Vilim Panac stariji, oko 1892., foto: Vaso J. Margetić, Petrinja (OPMZ -HAZU).

<sup>32</sup> OPMZ HAZU, Dopis kojim Pavao Panac prijavljuje vježbenika iz 1883. godine.

<sup>33</sup> Golec I. Petrinjski biografski leksikon. Petrinja: Matica hrvatska Petrinja, 1999., str. 346.

<sup>34</sup> Kovačić K. Zapisi i bilješke o Anti Kovačiću. U: Barac A. (ur.) Grada za povijest književnosti hrvatske, 1955., knjiga 25., str. 7-128.

<sup>35</sup> Kovačićeva zaručnica Milka Hajdin bila je prijateljica i vršnjakinja Paule Panac pa nerijetko u svojim pismima Kovačić pozdravlja majku i kćer koje su bile »saveznice« u njihovoj, od okoline ne baš prihvaćenoj, ljubavnoj priči.



Slika 6. Fakultetska diploma Vilima Panca st., Beč, 1891. (HMMF-52).

sina Vilima (Vilka), a Vilim 25. svibnja 1893., kao što je bilo i propisano, dopisnicom javlja Hrvatsko-slavonskome zemaljskom ljekarničkom zboru u Zagrebu da posjeduje osobno pravo ljekarne. Ovu vijest u rubrici *Osobne viesti* donosi i petrinjski tjednik *Banovac*<sup>36</sup> iz kojega saznajemo da će Vilim ljekarnu od oca preuzeti s 1. srpnjem 1892. godine. Sedam godina poslije, Rješenjem Visoke kr. hrvslav.-dalm. zemaljske vlade, Odjel za unutarnje poslove, br. 81.445 od 5. veljače 1899., ljekarna dobiva realno pravo vlasništva.<sup>37</sup>

Vilim Panac vjenčao se s Ljubom (Ljubicom) Purebl, kćeri uglednoga karlovačkog trgovca Josipa Purebla<sup>38</sup> i Katarine rođ. Mutavčić, u mladenkinom rodnom Karlovcu 2. lipnja 1894. godine.<sup>39</sup> Već sljedeće godine rodio im se sin Vilim (Vilko) (1895. – 1975.), a dvije godine poslije i kći Nada (1897. – 1977.) (slika 7.). Premda je naslijedio već uhodanu ljekarnu, Vilim Panac st. neprestano traga za načinima kako ju učiniti još djelatnijom te povećati njezin prihod. U

<sup>36</sup> Viestnik. *Banovac* 1892. Jun 4; str. 3.

<sup>37</sup> Realno svojstvo ljekarne. *Banovac* 1899. Feb 25; str. 3.

<sup>38</sup> Josip Purebl (Nova Gradiška, 1832. – Karlovac, 1888.) u Karlovcu je imao vrlo uspješnu trgovinu željeznom robom *Josip Purebl*, koju su nakon njegove smrti 1888. nastavili voditi sinovi, Ljubina braća Vladimir i Stjepan (Stjepko). U nekoliko mandata bio je gradski zastupnik, član odbora i uprava mnogih društava. U Karlovcu su sačuvane dvije kuće koje su pripadale ovoj obitelji; svakako je poznatija kuća u samome središtu Karlovca, danas Šetalištu dr. F. Tuđmana 1, u kojoj je nekoć bila *Velika kavana*. Kuću je Josip Purebl dao sagraditi 1874., a gradio ju je građevinski poduzetnik Ernest Mühlbauer i već od 1875. u njoj je kavana. Kavanu je 1901. temeljito dao preurediti Josipov sin Vladimir Purebl koji ju nekoliko godina i vodi, no već 1903. preuzima ju Makso Restorff. Iza ove kuće na Zrinskom trgu 1 sačuvana je i kuća u kojoj je bila željezarija. Usporedi: Strohal R. Grad Karlovac opisan i orisan. Karlovac: naklada autora; 1906., str. 384.; Karlovački leksikon. Zagreb: Školska knjiga, 2008., str. 481.

<sup>39</sup> Još jedna kći iz obitelji Purebl – Adela – udala se također za ljekarnika, Josipa Vrbanica, od 1893. vlasnika ljekarne *K crnom orlu* i gradskog načelnika u Karlovcu od 1895. do 1903., zaslužnog za izgradnju kupališta na Korani i uređenje parka – Vrbaniceva perivoja koji je po raznolikosti botaničkih vrsta bio ujedno i mali botanički vrt.



Slika 7. Obitelj Panac: Ljuba, Nada, Vilim mlađi i stariji, oko 1910., foto: Arnold Brauner, Zagreb, vlasništvo obitelji.

jednom od najranijih dopisa iz tog razdoblja obraća se Ljekarničkom zboru u Zagrebu da podupre njegovu molbu Visokoj zemaljskoj vladi, u kojoj moli da bude nabavljačem lijekova tamošnjoj bolnici kako bi si poboljšao financijski položaj.<sup>40</sup> Nismo ušle u trag dokumentima koji se odnose na odgovor koji je dobio, ali se pouzdano može zaključiti da Vilim ne odustaje od traganja za načinima obogaćenja ponude u svojoj ljekarni kako bi poboljšao prihod. Ubrzo će tako krenuti i u proizvodnju soda-vode. Novost u ponudi ljekarne oglašava u lokalnim novinama *Banovac* (slika 8.) u kojima se ističe kako se u proizvodnji koriste najsuvremeniji strojevi za proizvodnju soda-vode koja se *proizvadj*a pomoću ugljične kiseline koju dobiva od kovnih valjcih iz tvornice kemikalija u Beču.<sup>41</sup> Istaknuta je i prednost

Ljekarna  
k. „Crnom orlu“  
V. Panac.

Soda-voda.

Ljekarna  
k. „Crnom orlu“  
V. Panac.

Čast mi je slavaom obdaru otkazati, da sam nakon povjerenstvenog pregleda od 15. o. mj. počeo tvorjenjem Sode-vode pomoću kemičke čiste ugljične kiseline.

Ciena Syphonu 5 novč., iz leda 6 novč.

Ljekarna k. „Crnom orlu“ u Betrinji  
*preporuka:*

**Serail Pomadau** za lice, ciena lončiću 50 novč.  
**Serail Frašalk** za lice, ciena škatulji 50 novč.  
**Serail Frašalk** za zube, ciena limene kutije 30 novč.

Skladite svjesto pušenih mineralnih voda kao:  
Gieslthber, Prehitzer, Gieschenberg, Selters, Karlsbader, Srebrnica, Levito, Rozogaj, Bežimka gorja voda.  
Medicinsko-pharmaceutičkih specialiteta i kosmetičke robe.

Toiletni i medicinski sapuni, francuski parfumi obiljubljenih mirisa.

Ruski čaj, Cognac, Malaga.

Slika 8. Oglas ljekarne K crnom orlu za soda-vodu, 1895., *Banovac*, br. 20, 18. svibnja 1895., str. 4.

<sup>40</sup> OPMZ HAZU, Dopis Vilima Panca Predsjedništvu zemaljskog ljekarničkog zbora od 3. svibnja 1895. godine.

<sup>41</sup> Tvornica soda-vode. *Banovac* 1895. May 18; str. 3.

samih boca u koje se voda pohranjuje za zdravlje korisnika budući da imaju *poniklano* grlo i ručicu, a ne olovnu kao što je do tada bilo uobičajeno, a saznajemo i da je voda u bunaru ljekarne već otprije poznata kao *izvrсна i pitka*, što je bio jedan od glavnih preduvjeta za proizvodnju soda-vode.<sup>42</sup> Naredba iz 1896. koja se odnosi na ovu proizvodnju jasno propisuje uvjete u kojima se voda proizvodi. Prostorije u kojima se voda priprema moraju biti čiste, a proizvodni otpadci moraju se odlagati na mjesto udaljeno od bunara. Sadrži i preporuke za zaštitu radnika koji sudjeluju u proizvodnji soda-vode, primjerice nošenje zaštitnih naočala, te zahtijeva njihovo temeljito upoznavanje s čitavim proizvodnim procesom.<sup>43</sup> Ovom djelatnošću Vilim Panac se bavio gotovo dvanaest godina, sve do 1907. kada strojeve prodaje vlasniku knjižare Slavoljubu Kostinčeru koji s proizvodnjom započinje 1. svibnja 1907.<sup>44</sup>

U ljekarni *K crnom orlu* tada su se, prema reklamama u *Banovcu*, mogle kupiti *Marijacejske želudačne kapljice*, u to vrijeme iznimno omiljen lijek protiv želučanih bolesti<sup>45</sup> koji se u petrinjskoj ljekarni moglo nabaviti još u vrijeme Vilimova oca Pavla, potom *Kaiserove prsne karamele*<sup>46</sup> djelotvorne kod kašlja, bronhitisa i promuklosti, a posebno se često oglašavaju različiti kozmetički proizvodi kao što su boje za kosu, puderi i slično. Među oglasima nalazimo i *Serail* preparate (vidi slika 8) i to pomadu za lice, potom istoimeni prašak koji se može dobiti u bijeloj, ružičastoj i žutoj boji<sup>47</sup>, a za koje pretpostavljamo da su bili ljekarnički specijalitet upravo ove ljekarne. U ljekarni se prodavao i *Klythia* puder za njegu kože c. k. dvorske tvornice toaletnih sapuna i parfumerije *Gottlieb Taussig* iz Beča,<sup>48</sup> *Manol* kozmetička linija i *Nucin* boja za kosu<sup>49</sup>, koje u Pančevu ljekarnu stižu od dobavljača iz Praga<sup>50</sup>, Bartillinova voda protiv zubobolje i neugodna zadaha iz usta<sup>51</sup> itd. Od veterinarskih

---

<sup>42</sup> Godinu dana nakon što je krenuo s proizvodnjom soda-vode izlazi i Naredba Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjel za unutarnje poslove u Zagrebu, od 27. ožujka 1897. broj 13527 od 1896., čiji prvi članak izrijekom navodi da se za proizvodnju sodene vode smije rabiti samo čista voda, dobra za piće. Tvorničar je dužan prijaviti točno odakle i kako nabavlja vodu koju rabi za proizvodnju soda-vode, a nadležna oblast dužna je vodu istražiti.

<sup>43</sup> Naredba Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjel za unutarnje poslove u Zagrebu, od 27. ožujka 1897. broj 13,527 od 1896.

<sup>44</sup> *Banovac* 1907. May 4; str. 5.

<sup>45</sup> Reklame za *Marijacejske kapljice* s informacijom da se mogu naći u Pančevoj ljekarni objavljuju se u *Banovcu* 1893. Aug 5; str. 5. te tijekom 1894. i 1895. godine.

<sup>46</sup> *Banovac* 1910. Dec 10; str. 6.

<sup>47</sup> *Banovac* 1896. Mar 28; str. 4.

<sup>48</sup> *Banovac* 1903. Sept 26; str. 4 i 1904., 1905., 1906. Panac ima dozvolu za ovaj proizvod do 1907. godine.

<sup>49</sup> *Banovac* 1907. Jul 27; str. 6.

<sup>50</sup> *Banovac* 1907. Jul 20; str. 6.

<sup>51</sup> *Banovac* 1904. Dec 3; str. 4 te u razdoblju od 1905. do 1911.

preparata u ljekarni su se mogla kupiti i sredstva za dezinfekciju, primjerice *Zacherlin* protiv buha, stjenica i moljaca<sup>52</sup>, te Kwizdova oporavljajuća tekućina za konje.<sup>53</sup> Oglasi za proizvode koji su se prodavali u ljekarni *K crnom orlu* najčešće su preuzimani od samih proizvođača. Riječ je o tipskim novinskim oglasima s kraja XIX. stoljeća kod kojih dominira tekstualni dio u kojem se opisuje proizvod. Variranjem tipografije i veličine slova postiže se uočljivost, a uz to neki sadrže i manju ilustraciju. Oglašavajući vlastite preparate *Serail*, Panac odabire isključivo tekstualni oglas s karakterističnim akcentima *najbolje, najiskušanije*.

U ljekarni kao suradnici i praktikanti rade Zvonimir Tolović<sup>54</sup>, Kostantin Vouk, Vladimir Babić, Milutin Šafranek, Krešimir Crnko, Vilko Lepeš, Viktor Šokić, Juraj Regvart, Luka Jakobović, Vladoje Jugović<sup>55</sup>, Draga Sporčić rođ. Belić, Vilim Bergmann, Vera Šašl, Mirko Turić i Nada Panac.<sup>56</sup> Vilim Panac sudjeluje aktivno i u radu Ljekarničkog zbora raspravljajući na skupštini o različitim pitanjima poput, primjerice, o valjanosti cjenika lijekova i slično.

Uz stručni rad i aktivnosti u Ljekarničkom zboru, Vilim Panac je aktivan i u društvenom i kulturnom životu grada pa je tako 23. siječnja 1894. izabran za predsjednika Hrvatskoga pjevačkog društva *Slavulj*. Sudjelovao je i u radu Hrvatske čitaonice te je 1900. izabran i u njezin Upravni odbor, a uz to je godinama bio i gradski zastupnik. Bio je i jedan od utemeljitelja petrinjskog ogranka *Hrvatskog sokola* 1906. godine.<sup>57</sup> I Ljuba Panac je, kao i njezin suprug, bila vrlo aktivna u društvenom životu Petrinje. Nalazimo je među osnivačicama gospojinskog društva *Dobrotvor* osnovanog krajem 1904. godine. Društvo je odjećom i obućom opremalo petrinjske učenike slaba imovinskog stanja, neovisno o vjeroispovijesti. Od samog je osnutka, i sljedećih 25 godina, bila blagajnica društva; uz to je redovito sudjelovala u različitim humanitarnim priredbama pa je tako glumila i u amaterskim predstavama koje je društvo organiziralo. Nakon 25 godina predanog rada, u povodu proslave

<sup>52</sup> *Banovac* 1897. Jul 3; str. 4 i čitava 1898.

<sup>53</sup> *Banovac* 1896. Apr 4; str. 4.

<sup>54</sup> Njemu će već kao diplomiranom magistru farmacije u listopadu 1902. prepustiti i vođenje svoje ljekarne, s obzirom na to da odlazi mjesec dana na liječenje u Beč. OPMZ – HAZU, *Dopis Zboru* od 3. listopada 1902.

<sup>55</sup> Vladoje Jugović (1876. – 1939.) jedan je od naših ranih poticatelja istraživanja povijesti farmacije i često se javlja s povijesnim osvrtima na stranicama strukovnih glasila. U *Farmaceutskom vjesniku* iz 1909., str. 74., piše tako o diplomu Pavla Panca. Svoga »šefa« Vilima Panca Jugović spominje i u svojoj proznoj memoarskoj knjizi *Dulcamara – slatke i gorke uspomene iz farmaceutskog života*, Zagreb, 1931., str. 34.

<sup>56</sup> OPMZ HAZU, Zbirka prijavnica vježbenika Hrvatsko-slavonskom Sboru.

<sup>57</sup> Golec I. *Petrinjski biografski leksikon*. Petrinja: Matica hrvatska Petrinja, 1999., str. 346.

dvadesetpetogodišnjice djelovanja društva 1929., proglašena je njegovom počasnom članicom i tom joj je prigodom nekadašnja predsjednica Zlata Kovačević Lopašić, po ovlaštenju bana Josipa Šilovića, uručila odlikovanje kralja Aleksandra I. – Orden sv. Save V. reda.<sup>58</sup> Pomagala je siromašne te redovito davala priloge i za gradsku ubožnicu.

Vilim Panac st. svoju će ljekarnu voditi niz godina, noseći se s uspješnim, ali i teškim vremenima sve do smrti 4. ožujka 1928. godine. Nakon mjesec dana, 5. travnja, njegova je udovica uputila dopis Ljekarničkome zboru u kojem javlja da je provizorat ljekarne povjerila Milutinu Šafraneku.<sup>59</sup> Od dvoje djece rođene u ovom braku, sina i kćeri, sin Vilim prekinut će tradiciju muških nasljednika i voditelja obiteljske ljekarne, prepustivši ju sestri. Vilim ml. odabrao je medicinu te nakon završene gimnazije u Zagrebu 1914., upisuje studij medicine u Innsbrucku. Studij prekida s početkom Prvoga svjetskog rata i odlazi na ratište. Nakon rata, kada je već osnovan studij medicine u Zagrebu, nastavlja tu studirati te ga nalazimo u drugoj generaciji diplomanata zagrebačkoga Medicinskog fakulteta 1924. godine. Nakon studija radio je kao asistent u Bolnici sestara milosrdnica te specijalizirao oftalmologiju i to kao asistent jednog od pionira ove grane medicine kod nas, dr. Kurta Hühna.<sup>60</sup> Godine 1934. postaje primarijus, a nakon Hühnova umirovljenja 1940. nasljeđuje ga na mjestu predstojnika Očnog odjela u Bolnici sestara milosrdnica. Nakon Drugoga svjetskog rata premješten je u antitrahomsku bolnicu u Prelogu. Karijeru je završio kao voditelj Očnog odjela u Bolnici »Dr. Josip Kajfeš« (danas Klinička bolnica »Sveti Duh«) gdje je radio od 1949. do umirovljenja 1959. godine. No i u poodmakloj životnoj dobi, sve do smrti nastavlja raditi u svojoj privatnoj ordinaciji u zagrebačkoj Martičevoj ulici 35. Osim kao vrsna stručnjaka, pamtit će ga se i kao čovjeka čijom su zaslugom od gotovo sigurne smrti tijekom Drugoga svjetskog rata spašeni Stjepan Deutsch, otac proslavljene male glumice Lee Deutsch, te poznati dirigent i ravnatelj zagrebačke opere Milan Sachs, koje je sakrio na Očni odjel Bolnice sestara milosrdnica koji je vodio.<sup>61</sup> Pančevom zaslugom spašen je iz logora Stara Gradiška i suprug njegove sestre Nade, kipar Viktor Samuel Bernfest.<sup>62</sup> Uz to, Panac je bio i vrstan

<sup>58</sup> M F. Proslava 25 godišnjice gospojinskog društva »Dobrotvor« u Petrinji. *Jedinstvo* 1929. Dec 15., str. 1-2.

<sup>59</sup> OPMZ HAZU, Dopis Ljube udove Panac Zboru ljekarnika od 5. travnja 1928.

<sup>60</sup> Sina poznatoga zagrebačkog litografa i fotografa Juliusa Hühna.

<sup>61</sup> Cindrić P. Lea Deutsch – zagrebačka Anne Frank. Zagreb: Profil, 2008.; Dugandžija, M., Kako je preživio otac hrvatske Anne Frank, *Globus* 2012. Feb 7, str. 52-56.; Alujević, D., Vilko Panac – liječnik koji je spasio oca Lee Deutsch, *Liječničke novine* 2012; 12: 62-63.

<sup>62</sup> Vilim Panac je prema jednoj obiteljskoj predaji ocu, a prema drugoj predaji majci Paveličeve supruge uspješno operirao očnu mrežnicu te je kao svojevrsnu naknadu zatražio oslobađanje



pijanist, a godine 1937. bio je jedan od osnivača ponovno osnovanoga liječničkog pjevačkog zbora pri Zboru liječnika Hrvatske, kojim je neko vrijeme i ravnao.<sup>63</sup>

### LJEKARNA K CRNOM ORLU U ŽENSKIM RUKAMA: NADA PANAC BERNFEST – POSLJEDNJA VLASNICA LJEKARNE U OBITELJI PANAC

Budući da je Vilim svoje zanimanje usmjerio prema medicini, za ljekarništvo se opredijelila njegova dvije godine mlađa sestra Nada. Rođena je 30. listopada 1897. i krštena 11. studenoga u petrinjskoj crkvi sv. Lovre kao Nada Katarina Josipa (slika 9.), a više je nego simbolično što joj je krsni kum bio tadašnji gradonačelnik Karlovca Josip Vrbanić, ljekarnik i od 1893. vlasnik karlovačke ljekarne *K crnom orlu*, suprug njezine tete, majčine sestre Adele. Osnovnu školu polazila je u Petrinji, a potom prva dva razreda petrinjske Kraljevske male realne gimnazije 1908. – 1910., nakon čega je od trećeg do petog razreda u Ženskom liceju u Zagrebu 1910. – 1913. godine.



Slika 9. Nada Bernfest (rođena Panac), oko 1940., foto: Viktor S. Bernfest, vlasništvo obitelji.

Nakon toga u Petrinji 1919. polaže *nadopunidbeni ispit* za peti razred, a 1920. šesti razred polaže kao privatna učenica na Kraljevskoj realnoj gimnaziji. Godinu dana poslije, 27. listopada 1921., maturirala je kao prva maturantica na Kraljevskoj realnoj gimnaziji u Petrinji, koja je sve do tada bila Mala realna gimnazija, a iste jeseni upisala je u dvadeset i četvrtoj godini studij farmacije u Zagrebu. Diplomirala je u srpnju 1926. i odmah nakon toga 15. srpnja započnje raditi u očevoj ljekarni kao receptar. Njezinu dokaznicu službovanja<sup>64</sup> iz prosinca 1931. potpisuju tadašnji upravitelj ljekarne Milutin Šafranek, koji

svoga šogora. Bernfest je tako nakon pet mjeseci ipak oslobođen iz logora.

<sup>63</sup> Prvi pokušaji organiziranja glazbene aktivnosti među hrvatskim liječnicima zbili su se u vremenu između dvaju svjetskih ratova. Prvi put je to bilo 1935. pod ravnanjem skladatelja Borisa Papandopula, a drugi puta 1937. pod ravnanjem oftalmologa Vilka Panca. Usporedi: Boić V. Liječnici pjevači. *Saopćenja* 1971; 14:159.

<sup>64</sup> Dokaznica službovanja od 31. prosinca 1931. – ostavština N. Bernfest u vlasništvu obitelji.

je 1928. nakon smrti njezina oca preuzeo upravljanje, i gradski fizik, liječnik Gustav Boltek. Četiri godine nakon što je izvijestila Zbor o tome da je provizorat ljekarne povjerila Milutinu Šafraneku, Ljuba udova Panac obraća se Zboru informacijom da je njezina kći Nada, diplomirana magistra farmacije, 15. srpnja 1930. ispunila obveze propisane člankom 6. Zakona o apotekama od 7. travnja 1930., završivši petogodišnju ljekarničku praksu, čime je stekla uvjete o preuzimanju provizorata ljekarne, što je i učinila 1. siječnja 1932. godine.<sup>65</sup> Nakon smrti majke koja je naslijedila suprugovo vlasništvo, 1936. dvije trećine vlasništva ljekarne prelaze na magistru farmacije Nadu Panac udanu Bernfest, a jedna trećina na njezina brata liječnika Vilima Panca.<sup>66</sup>

Pod vodstvom Nade Bernfest ljekarna će proći i teško razdoblje Drugoga svjetskog rata, u kojem je njezin suprug Viktor Samuel Bernfest<sup>67</sup>, od 1941., sudjelovao u ilegalnom radu NOP-a u Petrinji te je uz njezinu pomoć pribavljao sanitetske potrepštine i lijekove. U jednoj takvoj akciji ta je veza otkrivena i Bernfest je 1942. završio u logoru Stara Gradiška, odakle je oslobođen posredovanjem svoga šogora liječnika Vilima Panca. Pitanje vlasništva nad ljekarnom još je jednom revidirano u NDH. U siječnju 1945. od Ministarstva zdravstva i udružbe NDH<sup>68</sup> dobivaju odluku kojom se uzima na znanje promjena vlasništva – prijenos ljekarne s realnim pravom i to s dvije trećine udjela Nada Bernfest i jednom trećinom njezin brat Vilim Panac, koji ovom odlukom postaju jedini vlasnici ljekarne. U veljači 1945. Nada Bernfest dobiva od istog tijela NDH potvrdu, kao odgovor na svoju molbu<sup>69</sup>, da ima pravo samostalno upravljati ljekarnom, a dvije godine poslije (1947.) ljekarna prelazi u ruke narodne vlasti. Odlukom Ministarstva narodnog zdravlja prema Zakonu o preispitivanju ovlaštenja za otvaranje i držanje ljekarne od 9. srpnja 1947.<sup>70</sup>, ovlaštenje za držanje realne ljekarne *K crnom orlu* joj je dokinuto, ljekarna oduzeta, a pravo prvokupa ljekarničkog inventara i robe pripalo je Kotarskom narodnom odboru u Petrinji. Nakon nacionalizacije

---

<sup>65</sup> U to su vrijeme žene već postupno prodirale u vlasničku sferu ljekarni, nakon što je Vjera Rojc-Katušić (1882. – 1970.) u siječnju 1914., uz Žigu Ključeca, postala suvlasnicom gornjogradske ljekarne *K crnom orlu* u Zagrebu, postavši tako i prvom ženom vlasnicom ljekarne u Hrvatskoj.

<sup>66</sup> OPMZ HAZU, dokumentacija obitelji Panac.

<sup>67</sup> Vjenčala se 1935. u Zagrebu s akademskim kiparom Viktorom Samuelom Bernfestom (1894. – 1978.), a 1938. dobivaju kćer jedinicu Renatu.

<sup>68</sup> Odluka NDH – Ministarstvo zdravstva i udružbe od 9. siječnja 1945., br. 309-1945. – ostavština N. Bernfest u vlasništvu obitelji.

<sup>69</sup> Odluka Ministarstva zdravstva i udružbe NDH od 13. veljače 1945., br. 2195-1945. – ostavština N. Bernfest u vlasništvu obitelji.

<sup>70</sup> Odluka Ministarstva narodnog zdravlja – Uprava apotekarstva od 9. srpnja 1947. – ostavština N. Bernfest u vlasništvu obitelji.



Slika 10. Unutrašnjost ljekarne *K crnom orlu* oko 1940., vlasništvo obitelji.

ljekarna gubi svoje dotadašnje ime i postaje Kotarska ljekarna u Petrinji, no Nada Bernfest je ipak ostala upraviteljicom. U lipnju 1948. Kotarski narodni

odbor po nalogu Ministarstva narodnog zdravlja dolazi u inspekciju ljekarne i zahvaljujući tom zapisniku,<sup>71</sup> koji je u rukopisu sačuvan u ostavštini Nade Bernfest, saznajemo i neke pojedinosti o radu, ali i unutaršnjem izgledu same ljekarne. Ljekarna je radila dvokratno, od 8:30 do 12:30 te od 15 do 18 sati, a dva puta na tjedan i do 19 sati. Saznajemo i o izgledu *prostora za dispenciju* – imao je kameni pod te je, iako malen, bio suh, svijetao i zračan. *Stelaže* su bile stare, ali dobro ušćuvane i prilagođene potrebi, a stojnice različitih vrsta i signatura (slika 10). U ljekarni su bile dvije vage i potrebni utezi, a ostalog posuđa za izradu i izdavanje lijekova bilo je u dovoljnim količinama. Uza samu ljekarnu bilo je i pet nusprostorija, među kojima i materijalka, laboratoriji i soba za inspekcije. Najveća zamjerka inspekcije odnosila se na nedostatak pomoćnog osoblja, zbog čega u nusprostorijama nije održavan potpun red.

Sve do 1950. Nada Bernfest će upravljati ljekarnom, kada je temeljem rješenja Ministarstva narodnog zdravlja od 10. srpnja 1950.<sup>72</sup> s danom 4. rujna 1950. službeno predao njezin rad u Kotarskoj ljekarni u Petrinji. Nakon 24 godine neprekidna rada napušta nekadašnju obiteljsku ljekarnu, a time ujedno posljednji potomci obitelji Panac zauvijek napuštaju Petrinju i nakon 128 godina petrinjsku ljekarnu. To će polako označiti i njezin kraj na ovoj lokaciji jer će krajem pedesetih godina ljekarna preseliti u novi prostor, tada Strossmayerov trg 12, gdje je bila sve do Domovinskog rata kada je prostor devastiran i pokraden. Od 1. srpnja 1996. u obnovljenom lokalu ljekarne s kraja pedesetih godina, na današnjoj adresi Trg Franje Tuđmana 12a, otpočela je s radom Ljekarna Crnković koja djeluje i danas.<sup>73</sup>

Nada Bernfest 1950. dobiva premještaj u Zagreb, u tadašnje Državno privredno poduzeće Gradske ljekarne i to u 11. Narodnu ljekarnu u Draškovićevoj ulici br. 13. Nakon toga 1. veljače 1951. premještena je na mjesto farmaceuta u Centralnoj gradskoj ljekarni na tadašnjem Trgu Republike 3. Reformom poduzeća Gradske ljekarne 30. lipnja 1951. Centralna ljekarna postala je samostalna zdravstvena ustanova pa tako Nada Bernfest od 1. srpnja postaje djelatnicom Centralne gradske ljekarne. O njezinu radu saznajemo iz ocjene rada za 1951.<sup>74</sup> – obavljala je sve farmaceutske poslove: recepturu, defekturu, rad za šalterom i taksaciju; osim besprijekorne radne discipline

---

<sup>71</sup> Zapisnik Kotarskog narodnog odbora Petrinje od 15. lipnja 1948. (rukopis) – ostavština N. Bernfest u vlasništvu obitelji.

<sup>72</sup> Rješenje od 21. srpnja 1950. – obiteljska ostavština – ostavština N. Bernfest u vlasništvu obitelji.

<sup>73</sup> <http://www.ljekarne-crnkovic.hr/o-nama>

<sup>74</sup> Ocjena Centralne apoteke, Trg Republike 3, za godinu 1951. od 22. veljače 1952. – ostavština N. Bernfest u vlasništvu obitelji.

u ocjeni je i opaska da *svojim iskustvom znatno doprinosi stručnom podizanju novih i nižih kadrova*. U veljači 1952. premještena je na mjesto upraviteljice u 17. Gradsku ljekarnu u Vlačkoj 84 i na toj će funkciji biti do 1959., kada odlazi u mirovinu. Bila je aktivna i u Farmaceutskom društvu Hrvatske, u rukovodstvu radne grupe za kulturno-prosvjetni i društveni život, koju zbog zdravstvenih razloga napušta 1960. Umrla je u Zagrebu 19. prosinca 1977. godine.

## ZAKLJUČAK

Ljekarna *K crnom orlu* osnovana je 1772. kao najstarija civilna ljekarna na području Banske krajine. Njezin razvoj i prisutnost razotkrivaju ne samo povijest ljekarničke struke i njezinih istaknutih predstavnika već i razvoj grada kroz pojavnost i kontinuitet zdravstvenih ustanova i skrbi na njegovu području.

Rezultati našeg istraživanja petrinjske ljekarne *K crnom orlu* pokazali su da prvotna lokacija ljekarne nije bila na adresi Strossmayerov trg 19, kao što se do sada smatralo. Tu je poziciju, na kojoj će biti najduže, zauzela u vrijeme snažnog razvoja Petrinje u razdoblju između 1783., kada je to tada prazno zemljište prodano, i 1821., otkad datira najstariji plan na kojem nalazimo ucrtanu kuću, smjestivši se u nizu dominantnih kuća na glavnome gradskom trgu prvotno kao prizemnica, potom kao katnica. I ovo istraživanje potvrdilo je rezultate ranijih istraživanja hrvatskih ljekarni koja su isticala važnost ovih ustanova kao središnjih punktova života neke sredine. Identificirani slijed njezinih vlasnika te njihov rad potvrdio je ljekarnike kao istaknute građane koji su svojim stručnim i javnim djelovanjem pridonosili razvoju sredina u kojima su živjeli. Uz slijed vlasništva ljekarne *K crnom orlu*, istraživanjem su utvrđeni i podatci o školovanju vlasnika, načinima poslovanja u ljekarni te njihov širi utjecaj na kulturu sredine u kojoj su živjeli. Osim ljekarnika, iz obitelji Panac potekao je i istaknuti predstavnik liječničke struke, okulist Vilim Panac, koji je ušao u povijest i po tome što je u vrijeme Drugoga svjetskog rata spasio nekoliko poznatih Židova, među kojima i oca poznate zagrebačke glumice Lee Deutsch.

Posljednja je vlasnica ljekarne Nada Panac Bernfest, koja ju vodi od 1932. do 1950., u vrijeme kada žene već čine polovicu farmaceutskoga kadra u ljekarnama.

Ljekarna u Petrinji nije sačuvana niti u svojoj funkciji niti na nekadašnjoj lokaciji, a nije sačuvan ni njezin inventar. Premda zgrada i danas postoji i zaštićena je kao kulturno dobro, ni priča o njoj i njezinoj povijesti kao prvoj

civilnoj ljekarni na ovim prostorima nije se sačuvala. U prostoru nekadašnje ljekarne danas su smješteni drugi lokali, a samo malobrojni detalji, inicijali V. P. na ulaznim vratima i natpis naatici kuće, upozoravaju one koji dignu pogled na dio povijesti jedne davne ljekarne kojoj se postupno zatire svaki materijalni trag.

## SAŽETAK

*Ljekarna K crnom orlu u Petrinji osnovana je 1772. kao ispostava istoimene karlovačke ljekarne te je bila najstarija civilna ljekarna na području Banske krajine. U radu je na temelju arhivskih izvora, onodobnih javnih glasila te dostupne dokumentacije iz obiteljske ostavštine prikazana njezina historiografija i slijed vlasništva. Osobita pozornost posvećena je ljekarničkoj obitelji Panac koja kroz četiri generacije vodi ovu ljekarnu u razdoblju od 1822. do 1950. godine. Rezultati ovog istraživanja rasvijetlili su dvojbe oko njezine prvotne lokacije, a uz slijed vlasništva ljekarne istraženi su i prezentirani i podatci o školovanju vlasnika, načinu njihova poslovanja te širem društveno-kulturnom utjecaju na sredinu u kojoj su živjeli. Prostor nekadašnje ljekarne danas nije sačuvan u svojoj funkciji niti je sačuvan njezin inventar, premda je zgrada u kojoj se nekoć nalazila očuvana i zaštićena kao kulturno dobro. Ljekarna je 1947. nacionalizirana, a potom krajem pedesetih godina preseljena na drugu lokaciju. To više rekonstrukcija njezine historiografije pridonosi poznavanju ne samo razvoja ljekarništva na ovom području već i razvoja grada kroz pojavnost i prisutnost zdravstvenih ustanova i skrbi na njegovu području.*

**Ključne riječi:** povijest ljekarništva; ljekarna K crnom orlu; Petrinja; obitelj Panac; Hrvatska.